

flere sikkerhedsorganer i skiftende skikkelser og forklædninger været en integreret bestanddel af det autokratiske system. Da den liberalt sympatiserende Alexander I forsømte og efter 1819 opløste sine sikkerhedsorganer, var det også nær gået galt for autokratiet, som decembristopstanden 1825 traf fuldstændig uforberedt. Nikolaj I ønskede naturligt nok for fremtiden at sikre sig mod og forebygge lignende sammensværgelser. Som en af sine første vigtige regeringshandlinger reorganiserede han da 1826 hele det indre sikkerhedssystem ved at lægge alle sådanne opgaver under det nyoprettede tredje departement af hans eget kancelli samt oprette et politisk gendarmeri for eksekutive opgaver. Disse to organer var under Nikolaj I's regeringstid knyttet intimt sammen ved at have fælles chefer. Disse hørte til zarens mest loyale og betroede mænd og kom til at virke fuldstændig uafhængigt af den øvrige forvaltning, kun underlagt zaren selv.

Det ligger i sagens natur, at en sikkerhedstjeneste ikke efterlader sig mange spor i form af pålidelige historiske kilder. Forf. er imidlertid ikke af den grund faldet for fristelsen til at gøre sin fremstilling vidtløftig. I stedet har han indenfor et begrænset felt sat sig den opgave at samle, fremlægge og diskutere al relevant historisk materiale, som har kunnet oppebages. Ved denne selvvalgte begrænsning af opgaven er det lykkedes forf. at fremlægge en veldisponeret og læseværdig monografi om tredje departements historiske forudsætninger, oprettelse og virksomhed. En stor del af værket optages af biografiske studier over tredje departements og gendarmeriets vigtigste personligheder. Som helhed er det lykkedes at yde et vægtigt bidrag til belysning og forståelse af Nikolaj I's regeringstid.

Værkets mest originale afsnit er udredningen af motiverne og hensigterne bag tredje departements og gendarmeriets oprettelse og virksomhed, der præges af forf.s nøgterne og rammende konklusioner. Der peges på, at sikkerhedsorganerne skulle virke efter ophøjede moralske principper og foruden sikkerhedsopgaverne udføre et arbejde til gavn for befolkningen og beskytte menigmand mod skadelige indflydelser af alle arter, overgreb fra korrupte embedsmænd o. l. Der er ingen grund til ikke at tro på, at både zaren og langt de fleste af tredje departements og gendarmeriets topfolk oprigtigt tog denne moralske side af opgaven alvorligt. Alligevel skal man ikke undre sig over, at Nikolaj I's sikkerhedsorganer ikke var mindre forhadte end deres forgængere og efterfølgere i Rusland, eftersom deres virksomhed var af så væsentlig betydning for autokratiet, og de med deres ubegrænsede beføjelser og autoritet ikke var eller kunne tillade sig at være kræsne ved valget af midler til at løse de givne opgaver.

MARTON DE HARTYANI

ERICH ANGERMANN: Robert von Mohl, 1799–1875. Leben und Werk eines alt-liberalen Staatsgelehrten. Politica 8. Neuwied, Hermann Luchterhand Verlag, 1962. 470 s. 36 DM.

Robert von Mohl var i sin tid en af de bedst kendte tyske liberale statsretslærere og politiske skribenter. Han var fra 1824 professor i Tübingen, blev afskediget p. g. af en konflikt med den württembergske regering og 1847 kaldet til universitetet i Heidelberg. Han var aktiv, men ikke fremtrædende som politiker og blev i tidens løb medlem af den württembergske landdag, af Frankfurtnational-

forsamlingen, hvor han tilhørte venstre centrum, af den badensiske landdag og tilsidst (i løs tilslutning til de nationalliberale) af den tyske rigsdag. 1848-49 var han justitsminister i rigsregeringen, 1861-71 badensisk gesandt, først i Frankfurt og derefter i München. Hans grundige behandling af en af de relativt frie sydtyske forfatninger, *Das Staatsrecht des Königreiches Württemberg* (1829-31) blev brugt af danske liberale politikere, og det samme gjaldt måske hans i flere europæiske lande kendte og benyttede forvaltningslære, *Die Polizeiwissenschaft nach Grundsätzen des Rechtsstaates* (1832-34, 3. udg. 1866) og andre dele af hans store forfatterskab. Det er nu for første gang indgående analyseret i et habilitationsskrift af en af Franz Schnabels elever. Da de fleste af Mohls arbejder er fyldt med kritik af bestående retlige og sociale forhold og indeholder mange forslag til forbedringer, altså er nok så meget politiske som juridiske, er det naturligt at foretage analysen fra historisk synspunkt. Professor Angermann gør det med skarpsindighed og kritisk sans, og viser tillige et bredt kendskab til de forfattere – især de tyske blandt dem – som før, samtidig med og efter Mohl arbejdede med de samme problemer som han og som tildels tænkte i samme baner. Paralleller og påvirkninger på og fra Mohl bliver i vidt omfang eftervist. Det er grundlaget for forf.s lovlig forbeholdne, dialektisk formede slutvurdering af Mohl, »dass er trotz allem Hang zum Systematisieren und gelegentlicher Verbohrtheit in gewisse Lieblingsideen immer wieder bereit war, neue Anregungen aufzunehmen und weiterzuführen. Wenn er dabei auch nicht eigentlich schöpferische Originalität an den Tag legte, so bewies er doch beim Ordnen und Weitergeben des Vorgefundenen vielfach einen ungemein guten Blick für das Wesentliche und Zukunftsträchtige« (s. 447). Dertil må som positive træk føjes, at Mohl i modsætning til flere af sine samtidige skrev ud fra en indgående viden om det virkelige politiske liv og ikke mindst om statsforvaltningen og dens praksis (s. 116f.), og at han gav mange selvstændige bidrag til belysning og løsning af de problemer han beskæftigede sig med. På den anden side kommer det klart frem at nogle af Mohls forslag var naive eller utilstrækkeligt gennemtænkte, men også at de særlige politiske forhold i Tyskland gjorde det umuligt at gennemføre visse af de gode ideer han kæmpede for.

En fyldig biografisk indledning giver foruden en oversigt over Mohls forfatterskab en del oplysninger om hans privatliv og universitetsarbejde, men meget lidt om hans deltagelse i aktiv politik. Den idéhistoriske hovedpart af bogen er delt i tre afsnit, der behandler tre væsentlige sider af forfatterskabet: Mohls vigtige bidrag til udformning af et moderne retsstatsbegreb, hans analyse af »det sociale spørgsmål« og hans forslag til at løse det, og hans forsøg på at beskrive den moderne samfundsstruktur og at konstruere et repræsentations-system som skulde give alle vigtigere grupper i samfundet mulighed for at øve politisk indflydelse. Dispositionen medfører en del gentagelser, men læseren skånes for mange ligegyldige detaljer, og hovedlinierne trækkes klart op.

Forf. finder en udvikling i Mohls anskuelser, men intet brud. Mohl havde rod i den tyske idealisme og den klassiske liberalisme, og udgangspunktet for hans overvejelser var altid det enkelte menneske og dets ret til en så alsidig selvudfoldelse som muligt af hensyn til andre; men han hørte til en embedsmandsslægt og repræsenterede en »embedsmandsliberalisme«, påvirket af traditionen fra den oplyste enevælde. Resultatet blev at han allerede i begyndelsen af 1830-

erne tog afstand fra det abstrakte, af Kant påvirkede retsstatsbegreb, der hovedsagelig begrænsede statsopgaverne til retsbeskyttelse. Mohl krævede at staten skulde sørge for »das Zusammenleben des Volkes so zu ordnen, dass jedes Mitglied desselben in der möglichst freien Übung und Benützung seiner sämtlichen Kräfte unterstützt und gefördert werde« (s. 122, 126). Som liberal mente Mohl ganske vist at formålet væsentlig burde nås ved at hindringer for det private initiativ blev fjernet, men dette princip fortolkede han så elastisk at han f. e. fandt at staten kunde bygge jernbaner, skoler og fabrikker, hvis samfærdslen, uddannelsen og produktionen ellers »hindredes«. Retsstatsbegrebet blev derved et formelt begreb. Statens virkeområde blev ikke sagligt begrænset, men lovgivning og ikke mindst forvaltning skulde ske under nøje fastlagte retlige former, så borgeren kunde sikres mod vilkårlighed; Mohl vilde give borgerne ret til at nægte at efterkomme en lovstridig øvrighedsbefaling, i visse tilfælde endog til at yde fysisk modstand.

Det var en naturlig følge af Mohls statsbegreb at det var statens pligt at bidrage til at løse »det sociale spørgsmål«. Det er formentlig det interessanteste træk hos ham, at han så tidligt som i et skrift fra 1835, da industrialiseringen af Tyskland knap var begyndt, drog denne konsekvens og gjorde det radikalt. Det var industriarbejdernes stilling der interesserede ham, og han byggede især på sin viden om deres kår i Vesteuropa, som han dengang kun kendte fra litteraturen; senere studerede han de sociale forhold på rejser til Alsace, Belgien og England. Kernen i hans reformprogram, der efter forf.s mening især var inspireret af Sismondi, var et forslag om tvungen udbyttedeling og om at arbejderne skulde have ret til at anbringe deres sparepenge i det foretagende hvor de var ansat. Derved og ved en række sekundære foranstaltninger, bl. a. vedrørende uddannelsen, håbede han at bringe arbejderne ud af deres økonomisk og socialt lige håbløse stilling, at gøre det muligt for nogle af dem at blive selvstændige erhvervsdrivende, og at integrere hele industriarbejderklassen i det borgerlige samfund. Bagved disse forslag ligger åbenbart en i hans breve og skrifter mange gange udtrykt frygt for en social revolution – en frygt som ikke var ualmindelig i Tyskland før 1848 og som kan træffes hos samtidige danske liberale – men også humanitære følelser og et stærkt ønske om social retfærdighed. Det er iøvrigt påfaldende at den usædvanlig belæste mand intetsteds i sine gentagne angreb på socialisterne nævner Marx eller marxisterne, heller ikke i skriftet *Die Arbeiterfrage* (1869).

Mohl synes til at begynde med ligesom flere ældre danske liberale at have opfattet »samfundet« som en sum af enkelte individer. Omkring 1840 kom han gennem sit arbejde med det sociale spørgsmål til en opfattelse af samfundet som en fra staten forskellig strukturel helhed, opdelt i en mængde løsere og fastere grupper, hver holdt sammen f. e. af fælles erhverv eller religion eller dannelse, og 1851 foreslog han at etablere en række samfundsvidenskaber, forskellige fra statsvidenskaberne, til at udforske fænomenet. I sit politiske system havde han oprindeligt accepteret den dengang gængse konstitutionalisme med dens dualisme mellem regering og folkerepræsentation, og nogle af de ældre danske liberale har vist i hans bog om Württembergs forfatning hentet argumenter mod parlamentarismen. Men senere kritiserede han de tyske politiske forhold, fyrsterne, forfatningerne og partierne sønder og sammen, og 1846 var han nået til at fore-

trække den engelske parlamentariske praksis og ønskede den og topartisystemet indført i Tyskland. Han mente at det kun kunde ske efter en radikal ændring af de tyske partier, og 1852 konstruerede han på grundlag af sin nye opdeling af samfundet en håbløst indviklet valg- og repræsentationsordning, som han troede kunde føre til det ønskede resultat. Han vilde også have industriarbejdergruppen repræsenteret i parlamenterne, men var bange for at den skulde tage magten, og han var altid modstander af almindelig valgret. Her som på visse andre punkter havde han det liberale borgerskabs meninger.

Dette er kun de grove hovedtræk af professor Angermanns intelligente og meget nuancerede analyse. For dem der arbejder med dansk politisk historie i perioden kan hans bog være nyttig læsning. Den giver ikke blot en mængde oplysninger om tysk politisk tænkning, men også visse synspunkter som det måske kunde være frugtbart at anlægge ved studiet af liberalismen i Danmark. Først og fremmest er den et fortrinligt bidrag til belysning af hvor store variationer der fandtes indenfor den liberale politiske bevægelse i 19. århundrede.

POVL BAGGE

G. KITSON CLARK: *An Expanding Society. Britain 1830-1900*. Melbourne, Cambridge University Press, Melbourne University Press, 1967. xvi + 188 s. 30 sh.

Under et ophold som gæsteforelæser ved universitetet i Melbourne holdt den engelske historiker G. Kitson Clark en serie forelæsninger, som – i lidt omarbejdet form – nu er kommet i bogform. Forfatteren oplyser, at hovedparten af fremstillingen er afskrifter af bånd, optaget under forelæsningerne, men at to afsnit – *Imperialism* og *The Modern State* – er omarbejdet efter hans hjemvenden til England.

I flere henseender er *An Expanding Society* et supplement til Kitson Clark's bog fra 1962 om skabelsen af det viktorianske England (*The Making of Victorian England*, omtalt i H. T., 12. rk. II, s. 581f.), og K. C.'s nye bog bærer forgængerens præg: velskrevne og velunderbyggede synspunkter på brede sociale, kulturelle og politiske sammenhænge. Også grundsynet er det samme: mødet mellem det gamle og det nye samfund, således som det kan konstateres på samfundslivets forskellige felter. Imidlertid dækker den foreliggende bog et større tidsrum, og det har forfatteren især udnyttet i det længste og vægtigste afsnit om den moderne stat, hvis formål er at vise fremkomsten af »the modern, omniscient state«. Med udgangspunkt i en gennemgang af den økonomiske og sociale lovgivning påvises det, at i 1830'erne fastlagdes grundtrækkene i det moderne regeringsmaskineri, som bragte »the conduct of life and the use of property under the control of the state, and provided precedents for more extensive controls when the time of need [i. e. 1. og 2. verdenskrig] came« (s. 130). Kitson Clark melder sig m. a. o. blandt de mange, der har forkastet begrebet laissez-faire som et dækkende udtryk for den statsteori, der praktiseredes i 1800-tallets England. Men hans synspunkt er klarere og bedre argumenteret end mange andres, fordi han ved sin gennemgang af økonomiske, sociale, politiske og åndelige udviklingslinier skaber en velfunderet basis for sine konklusioner.